

В.М.Яблонський *

БРАТСТВО УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Висвітлюється історія маловідомої громадсько-політичної організації УНР – Братства української державності. Розглядається його діяльність в Україні та еміграції, вплив на тогочасні політичні процеси.

Ключові слова: Братство української державності, УНР, СВУ, Державний центр в еміграції, Єфремов.

Історія багата на парадокси. Українська – не виняток. Усі, хто цікавиться періодом 1920–1930-х рр., добре обізнані з проблематикою інспірованої ОДПУ міфічної Спілки визволення України (СВУ). Але вони не завжди зможуть докладно розповісти про Братство української державності (БУД) – таємну організацію, котра функціонувала на теренах України та в еміграції, діяльність якої стала прообразом чекістської містифікації під назвою «справа СВУ». Слід зауважити, що деякі історики переконані в тому, нібито БУД, принаймні його неекзильну частину, також було «створено» організаторами «процесу Спілки визволення України». Однак ця гіпотеза на сьогодні не знайшла свого продовження в історичній літературі й потребує додаткових архівних пошуків для джерельного підсилення.

Реконструючи історичні процеси в намаганні зрозуміти політичні контексти тих чи інших подій дослідники часто обмежуються вивченням рішень формальних інституцій – парламентів, урядів, партій. Однак для більш адекватного відтворення історії треба з'ясувати діяльність латентних, позаінституційних, неопублічних структур, які реально впливали на перебіг подій, волю чи залишатися в тіні, не продукуючи формалізованих рішень.

З огляду на це доволі цікаві твердження М.Лівицького – політика, який знав про українську проблематику 1920–1980-х рр. усе, або майже все:

«Підзвітним уряд УНР (включно з президентом УНР в екзилі, починаючи від смерті Головного отамана С.Петлюри) був по відношенні до організації, яка існувала якщо не таємно, то у всякому разі негласно-довірочно. Була це організація, що носила назву Братство української державності (БУД). Ця організація постала ще в Україні, в 1917–1918 рр.»¹.

Постає закономірне питання: що це за організація? Масонська ложа, тіньовий уряд, неформальний законодавчий орган? Яким був її державно-політичний статус та який вплив вона мала на формування, ухвалення політичних рішень?

* Яблонський Василь Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень
E-mail: vy2006@ukr.net

¹ Лівицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – Мюнхен; Філадельфія, 1984. – С.51.

Інформація з «Енциклопедії українознавства» («Братство української державности, БУД, таємна організація, заснована навесні 1919, підтримувала зв'язки з урядом УНР на еміграції до 1924, коли самоліквідувалася з огляду на небезпеку продовжувати діяльність. Провідну роль відігравав С.Єфремов»²) не дає чіткого уявлення про БУД, викликаючи більше питань, ніж відповідей. Історичний довідник наводить той самий текст, але вже за сучасним правомислом³. Не набагато більше інформації, якщо абстрагуватися від ідеологічних нашарувань, можна знайти в «Радянській енциклопедії історії України»:

«Братство української державности (БУД) – підпільна контрреволюційна націоналістична організація на Україні. Утворилася 1920 на чолі з С.Єфремовим. До складу Б.у.д. увійшли петлюрівці, які залишилися в підпіллі після визволення України від денікінців. Під час відходу з Києва 6.V.1920 рад[янських] військ Б.у.д. брало активну участь у формуванні маріонеткового петлюрівського уряду. Після вигнання польських загарбників частина членів Б.у.д. емігрувала за кордон. Інші, в т.ч. [С.]Єфремов, перейшли в підпілля й почали готувати контрреволюційне повстання. Б.у.д. встановило зв'язки з іншими націоналістичними організаціями в Києві й на периферії із залишками петлюрівських банд. За згодою Б.у.д. у кінці 1921 було здійснено набіг банди [Ю.]Тютюнника з території Польщі на Рад[янську] Україну. В 1921–22 органи Всеукр[аїнської] надзвичайної комісії викрили й розгромили осн[овні] контрреволюційні організації, що призвело до розвалу Б.у.д., яке 1924 самоліквідувалося»⁴.

Згадки про БУД містяться в кількох виданнях зарубіжної україніки⁵. Одним з основних джерел щодо діяльності організації є вже згадана праця М.Лівицького. Особливість цих публікацій полягає в переконаності авторів у трансформації БУД у Спілку визволення України та реальному існуванні останньої. В одній із брошур, присвячених річниці процесу СВУ, зокрема стверджувалося:

«До 1924 р. підпільним центром боротьби українського народу проти советсько-російської влади було Братство української державности [...], але згодом на одному із засідань БУД [...] було перейменоване на Спілку визволення України (СВУ), що її складовою частиною стала Спілка української молоді (СУМ). Остаточне оформлення СВУ й СУМ-у відбулося в 1925–1926 рр.»⁶.

Сучасні фахівці також звертаються до даної проблематики. Так, досліджуючи історію СВУ, С.Білокінь розглядає проблему БУД, насамперед у частині,

² Братство української державности // Енциклопедія українознавства. – Т.1. – Л., 1993. – С.174.

³ Братство української державности // Довідник з історії України: (А–Я) / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доп. – К., 2001. – С.88.

⁴ Бачинський П.П. Братство української державности // Радянська енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 1969. – С.193–194.

⁵ Лівицький М. ДЦ УНР в екзилі... – С.51; Півісторича суду проти СВУ – СУМ. – Нью-Йорк; Вашингтон, 1980. – 17 с. та ін.

⁶ Півісторича суду проти СВУ – СУМ. – С.1.

де вона перетинається із процесом Спілки визволення України⁷. Згадки про закордонне Братство української державності, з посиланням на М.Лівицького, містяться у студіях В.Трошинського та А.Криськова⁸.

З огляду на невелике коло публікацій із досліджуваної тематики, що фактично свідчить про її історіографічну неопрацьованість, слід також згадати газетну статтю О.Кириєнко⁹. У ній ідеться про організаційну структуру, завдання та діяльність БУД у контексті підписаного Варшавського договору 1920 р. Особливості газетного жанру подачі матеріалу, побудованого на свідченнях А.Ніковського, зумовлюють певну суб'єктивність оцінок діяльності братства та всього періоду історії УНР.

Мета цієї статті полягає у вивченні діяльності Братства української державності в Україні та еміграції, його впливу на тогочасні політичні процеси. Наявні джерела не дають нам однозначної відповіді щодо хронологічних рамок функціонування БУД. Одні вказують на 1917–1918 рр. як час його утворення¹⁰, інші – 1919¹¹ або 1920 рр.¹² Доволі складно визначити нижній хронологічний маркер, особливо ґрунтуючись на спогадах, які писалися через кілька десятків років після подій, чи матеріалах допитів колишніх керівників БУД у ході «справи СБУ».

С.Єфремов під час допитів в ОДПУ влітку – восени 1929 р. демонстрував власний погляд на час заснування БУД. Своїми свідченнями він намагався представити майже всю діяльність політично активного українства як діяльність БУД:

«Історично ця організація виникла так. Ще 1897 р. на Всеукраїнському з'їзді в Києві була заснована всеукраїнська організація без спеціальної назви, що мала на меті боротьбу з русифікацією, [...] проти самодержавства, що було непримиренним ворогом відродження українського народу. Р[оку] 1908–1909 ця організація прийняла назву Товариства українських поступовців (ТУП), деталізувавши свою платформу і поставивши в основу її – перетворення Росії на федеративну державу з автономією для України. У такому вигляді організація існувала до 1917 р., коли революція її домагання культурні дала вже, а політичні поставила на чергу за нових обставин – у новому світлі»¹³.

Ситуація кардинально змінилася з приходом до Києва денікінців з їхньою ідеєю про «єдину й неподільну Росію».

⁷ Білокінь С. Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення [Електронний ресурс]: <http://www.anvsu.org.ua/index.files/Articles/Bilokin3.htm>

⁸ Трошинський В.П. Міжвоєнна еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С.73–74; Криськов А. Празький осередок державного центру УНР в екзилі // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. праць. – Фастів, 1999. – С.140.

⁹ Кириєнко О. Братство української державності [Електронний ресурс]: <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/2460/art/18332.html>

¹⁰ Лівицький М. ДЦ УНР в екзилі... – С.51.

¹¹ Братство української державності // Енциклопедія українознавства. – Т.1. – С.174; Братство української державності // Довідник з історії України: (А–Я). – С.88; Кириєнко О. Братство української державності...; Лист Левка Чикаленка до Костя Туркала // Білокінь С. Справа «Спілки визволення України»...

¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Спр.67098 ФП. – Т.11. – Арк.110; Т.1. – Арк.112; Бачинський П.П. Братство української державності. – С.193–194.

¹³ ГДА СБУ. – Спр.67098 ФП. – Т.11. – Арк.42.

«Тоді (1919 р. – *В.Я.*) в Києві і відродилася давня організація, але вже під новою назвою – Братство української державности (на першому засіданні, у процесі обговорення, пропонувалися ще назви Товариство української державности та Спілка української державности – *В.Я.*) [...] ставлючи опір новим русифікаційним заходам влади. З упадком денікинщини і приходом радянської влади організація спершу по інерції формально ніби існувала, особливо на першій порі, коли національна політика радянської влади ще не викристалізувалась остаточно»¹⁴.

Аналізуючи свідчення С.Єфремова та інших фігурантів «справи СБУ», вважаємо, що підозрювані робили все можливе для мінімізації свого покарання за «антирадянську діяльність». Стратегія власного захисту С.Єфремова, на нашу думку, полягала в позиціонуванні БУД як структури, що боролася з «реакційними» самодержавством і денікинщиною та непротивлення його радянській владі. Тому-то екс-керівникові братства було важливо наголосити на другій половині 1919 р. (період білогвардійської окупації Києва) як на часі створення організації. Попри це 14 вересня 1929 р. слідчим удалося отримати нове зізнання С.Єфремова:

«Нелегальна контрреволюційна організація БУД – як я вже казав, виникла з того гуртка, без назви і сталої організації, що працював у Києві за часів денікинщини. А саме: десь на початку 1920 р., мабуть так у половині січня, відбувались ліквідаційні збори того гуртка, де було призначено зробити огляд його роботи й розпустити. Але настрої у членів гуртка був такий, що і радянська влада так само являється чужою, окупаційною на Україні, справжня влада – то уряд УНР, що перебував на вигнанні, і тому треба допомагати йому в його боротьбі за опанування краю»¹⁵.

У програмовій доповіді (вірогідно 17 січня 1920 р.), обґрунтовуючи потребу подальшої боротьби з більшовизмом, С.Єфремов констатував, що «революція дійшла вже до своєї суперечности, що в формі радянської влади вона пожирає власних дітей, виступаючи проти тих принципів рівності і волі, на боротьбу за які вийшла була спочатку»¹⁶. Очевидно, не останнім чинником у появі цих показань стали документи, що з'явилися у слідчих, і про які йтиметься нижче.

Прямі свідчення про початок діяльності братства містяться у протоколах БУД, які свого часу опублікував С.Білокінь¹⁷ і котрі зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України¹⁸. У документі зазначено дату першого засідання – 17 січня 1920 р. Протоколи вів Г.Голоскевич, «дуже побіжно, не акуратно, не все записуючи, бо ніхто цих протоколів від мене не вимагав. Деяких засідань я зовсім не протоколював»¹⁹. Слід також зазначити, що матеріали БУД, які нині зберігаються в архіві, далеко не повні. Якщо взяти до уваги свідчення

¹⁴ ГДА СБУ. – Спр.67098 ФП. – Т.11. – Арк.42.

¹⁵ Там само. – Арк.110.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Білокінь С. Справа «Спілки визволення України»... У протоколах – велика кількість скорочень. Опубліковані С.Білокоєм документи розшифровано фрагментарно.

¹⁸ ГДА СБУ. – Спр.67098 ФП. – Т.9. – Арк.173.

¹⁹ Там само. – Т.99. – Арк.182.

Г.Голоскевича, то під протоколами слід розуміти «нотатки-протоколи, невеличку книжечку в цератовій обкладинці і, здається, на окремих аркушиках паперу, я переховував [...] у приміщенні комісії»²⁰. У дев'ятому томі справи в окремому конверті є лише 8 аркушів, списаних різними дрібними почерками з багатьма скороченнями – записник у «цератовій обкладинці» відсутній. Очевидно, що його наявність дала б незрівнянно більше інформації про діяльність БУД. Ми з упевненістю не можемо назвати причини відсутності записника з протоколами: він міг не потрапити до слідчого (що менш імовірно, оскільки Г.Голоскевич із в'язниці, у проханні до дружини, наголошував на важливості цих документів для його подальшої долі); його могли знищити в ОДПУ, оскільки записник псував «струнку картину» фабрикованої «справи СВУ». Останнє твердження має непрямі аргументи на свою підтримку, адже протоколи «справи СВУ» рясніють слідами видалених аркушів чи їх фрагментами.

Підсумовуючи питання про час утворення БУД, можна допустити, що обговорення ідеї надпартійної політичної структури та початкова організаційна діяльність велися в колах, близьких до С.Єфремова, упродовж 1918–1919 рр. (про один із гуртків, який діяв у 1919 р., він говорив як про «гурток без назви»), що врешті-решт призвело до організаційного оформлення у січні 1920 р. Братства української державності.

Менш дискусійне питання щодо припинення існування братства, особливо якщо розмежувати (з 1920 р.) діяльність його в Україні та в еміграції. Практично всі джерела однастайні у визначенні часу припинення роботи БУД на Батьківщині – 1924 р. Є лише одне твердження, котре дещо розмиває цю однастайність. Ідеться про свідчення екс-голови братства – С.Єфремова. Зокрема, у протоколі його допиту від 26 липня читаємо: «Після деяких вагань і сумнівів, розмов та обмірковування й вирішено було десь при кінці 1924 або на початку 1925 р. зліквідувати організацію зовсім»²¹. Ці ж дати він називав і 30 липня²². Такі незначні розбіжності свідчать лише про те, що припинення діяльності братства, очевидно, не було одномоментним актом, а дещо розтягнулося у часі. Нечіткість свідчень С.Єфремова щодо цього питання може пояснюватися ще й тим, що колишні члени братства, припинивши активну діяльність організації, продовжували обговорювати проблеми, які були актуальними в БУД.

Інша, закордонна, гілка Братства української державності припинила своє існування у другій половині 1948 р. після реорганізації Державного центру УНР в екзилі. Принаймні свідчень про її діяльність після зазначеного часу віднайти не вдалося. Однак задля справедливості слід підкреслити, що навіть після утворення Української національної ради та прийняття рішення про ліквідацію БУД частина його членів певний час виступала проти цього.

Грунтуючись на протоколах БУД та свідченнях «керівників СВУ», можемо відтворити структуру, завдання та основні напрями діяльності братства.

²⁰ Там само. Імовірно, ідеться про Комісію ВУАН для складання словника української живої мови.

²¹ Там само. – Т.11. – Арк.43.

²² Там само. – Арк.50.

Очевидно, є підстави вважати їх досить достовірними, оскільки учасники БУД у 1929 р. формально не несли юридичної відповідальності перед новою владою за свою участь у цій організації²³. У документі під назвою «Вирок у справі СВУ» читаємо:

«Спільно і за вказівкою закордонного БУД'у, БУД, що перебував у запллі радянської України протягом 1920–21 та 1922 рр., керує глитайським і диверсійним бандитизмом на Україні, провадить масовий та індивідуальний терор проти робітників і селян та закладає на терені України низку контр-революційних бойових організацій»²⁴.

Крім цього, братству інкримінувався зв'язок із партизанськими загонами Гайового, Ангела, Орлика, Цвітківського та Дерещука, підтримка Центрального українського повстанського комітету, Козацької ради та організація рейду Ю.Тютюнника.

«Після ліквідації радянською владою цих організацій 1923 р. голова БУД С.О.Єфремов [о]держав листа від закордонного БУД'у, в особі його члена [П.]Зайцева, з пропозицією активізувати бандитські виступи на терені України. Але ця пропозиція не могла бути виконана. Повний розгром радянською владою бандитизму і повстанських організацій на Україні примусили керівників БУД'у кинути надії в той час на успіх збройного повстання»²⁵.

Слідство фактично визначило 1923–1924 рр. як період неактивної діяльності братства. Політична платформа його була досить лаконічною – самостійність України (допускалася федерація лише після становлення власної державності), демократичний устрій, загальне виборче право, політичні свободи, забезпечення прав національних меншин, здійснення аграрної реформи за принципом «земля належить тому, хто її обробляє». У викладі А.Ніковського програма виглядала більш радикальною:

«[Її] розробляли чи не [С.]Єфремов з [В.]Прокоповичем: повалення більшовиків, сприяння українській державності, дискредитація більшовизма на міжнародньому полі, зв'язок з партійними і громадськими групами при уряді Директорії, зв'язок з повстанцями»²⁶.

Принагідно зауважимо, що тон зізнань екс-міністра закордонних справ і його виключення 1923 р. із закордонного БУД ще до повернення в радянську Україну можуть указувати на нього як на потенційного провокатора, який відіграв ключову роль у «процесі СВУ» (у цьому були впевнені й Л.Чикаленко з М.Лівицьким)²⁷, або як на людину, котра щиро співпрацює зі слідством.

²³ Діяльність БУД підпадала під амністію 1927 р.

²⁴ ГДА СБУ. – Спр.67098 ФП. – Т.4. – Арк.145–145 зв.

²⁵ Там само. – Арк.145 зв.

²⁶ Там само. – Т.1. – Арк.112.

²⁷ Лист Левка Чикаленка до Костя Туркала // *Білокінь С.* Справа «Спілки визволення України»...; Лист Миколи Лівицького до К.Туркала // Там само.

Братство складалося з гуртків, робота в яких будувалася на засадах внутрішньої автономії. Фактично воно було «федерацією окремих громад-гуртків». Вищим органом уважалися загальні збори, або з'їзд представників, котрий мав обирати раду організації як виконавчий орган. Діяльність відбувалася на засадах суворой конспірації.

«Ці гуртки, – писав С.Єфремов – повинні були творитися під наглядом кого-небудь з центрального гуртка фундаторів і складатися приблизно з 10–12 членів, коли б число членів пройшло 20, то такий гурток в інтересах конспірації мусів розбиватися на два. Приймання нових членів вимагало одногосности: коли б хоч хто один висловився проти даної кандидатури, то вона тим самим опадала»²⁸.

Партійна належність учасників організації була досить широкою: від соціал-демократів до конституціоналістів. Не існувало обмежень за статтю чи національністю. Мінімальний віковий ценз становив 25 років. Рекомендовано було створювати гуртки за професійними чи іншими інтересами, оскільки такий принцип дозволяв уникати зайвих пояснень перед органами влади щодо мети зібрання. До утворення більшої кількості гуртків функції ради організації виконував «центральный гурток», який творив президію із трьох осіб: С.Єфремова (соціаліст-федераліст), М.Литвицького (соціаліст-революціонер) та Л.Чикаленка (соціал-демократ). Фінанси організації формувалися з членських внесків – 1% від заробітку. Зі свідчень керівників братства ми не відстежуємо факту проведення з'їзду БУД, отже, можемо припустити, що організацією впродовж усього часу керував центральний гурток на чолі з С.Єфремовим.

Гуртків, за свідченнями С.Єфремова, було небагато. Крім першого (центрального), до якого спочатку входили А.Ніковський, О.Гермайзе, П.Стебницький, М.Синицький, П.Зайцев, В.Коваль, М.Литвицький, О.Саліковський, В.Прокопович, Л.Чикаленко, О.Алешо, В.Садовський, Л.Абрамович та Г.Голоскевич, було створено педагогічний (В.Дурдуківський, А.Лашенко, О.Дорошкевич), академічний (В.Ганцов, Г.Голоскевич, О.Андрієвська) та кооперативний (А.Болозович, Г.Саливон). Центральний гурток розгорнув доволі енергійну, як на невеликий час цього першого періоду діяльності, роботу, збираючись звичайно у ВУАН, у кабінеті словника живої мови, а головував та вів протоколи зібрань здебільшого С.Єфремов²⁹.

Гурток поділявся на секції за напрямками діяльності: 1) народного господарства (торгівля, промисловість, фінанси) – О.Коваль, П.Стебницький, М.Литвицький; 2) організаційна – М.Литвицький, Л.Чикаленко, С.Єфремов; 3) політичних зносин – А.Ніковський, В.Прокопович; 4) державного будівництва – О.Саліковський, М.Литвицький, С.Єфремов, Л.Абрамович; 5) пропаганди – Л.Чикаленко, О.Гермайзе. Секції регулярно звітували про свою діяльність. Найбільш активною була секція народного господарства – її членам

²⁸ ГДА СБУ. – Спр.67098 ФП. – Т.11. – Арк.110.

²⁹ Там само. – Арк.114.

удавалося, не афішуючи свою належність до БУД, робити публічні доповіді та видавати їх друком.

Організаційна секція створила кілька нових гуртків у Києві та планувала заснувати організації у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові та інших містах. З огляду на швидкий перебіг подій і відновлення влади УНР у Києві організація не отримала регіонального розвитку. Секція проводила відповідну кадрову роботу: визначала важливі для братства посади в певних установах, які заповнювалися з «кадрового резерву». Найбільше представництво братчики мали в Наркоматі освіти, ВУАН, Червоному Хресті, Дніпросоюзі, Центросоюзі, Книгоспілці, видавництвах «Час», «Друкар», Національній бібліотеці та ін. Політична секція працювала над зовнішньополітичними рекомендаціями, ґрунтуючись, зокрема, на інформації, яка доходила до Києва з Варшави стосовно можливого укладення польсько-українського договору. С.Єфремов в одній зі своїх доповідей

«висловив думку, що територіальні поступки за таких обставин – річ неминуча і з цим треба помиритися, бо державне будівництво і повне національне об'єднання всіх українських земель в одне ціле разом не під силу Україні [зараз], що сотні років не жила державним життям і лиш останніми часами почала прокидатись до національної свідомости»³⁰.

Зі звільненням Києва від більшовиків частина членів БУД увійшла до створеного братством Громадського комітету, хтось працював у газеті «Громадське слово», інші – в адміністративних органах. Громадський комітет став способом легалізації діяльності Братства української державності. Він дозволив київському українству, не афішуючи братство, виступити єдиним фронтом на підтримку уряду. Комітетом керувала ініціативна група, до якої увійшли С.Єфремов, А.Ніковський, О.Саліковський, В.Садовський, Л.Чикаленко та М.Литвицький – найактивніші діячі БУД. Засідання братства в повному складі у той час не проводилися, однак перед новим більшовицьким наступом, на пропозицію С.Петлюри, було вирішено делегувати деяких членів організації на чільні урядові посади: В.Прокоповича – прем'єр-міністром, А.Ніковського – міністром закордонних справ, О.Саліковського – міністром внутрішніх справ, М.Литвицького – товаришем міністра.

Зі вступом більшовиків до Києва у червні 1920 р. БУД розпався на дві частини: одна з урядом та залишками армії пішла в еміграцію, інша – у глибоке підпілля, поновивши активну діяльність лише у квітні 1921 р. Участь у роботі братства, крім С.Єфремова, брали О.Гермайзе, Г.Голоскевич, О.Дорошкевич, В.Дурдуківський, З.Моргуліс, С.Пастернак, М.Синицький, П.Стебницький. Серед іншого напрямками роботи була автокефалія української церкви та освітні заходи. БУД мав кілька консультацій із В.Чехівським щодо церковних справ (С.Єфремов та його однодумці виступали за більш помірковану позицію, ніж та, якої дотримувалися українські єпископи на першому церковному

³⁰ ГДА СБУ. – Спр.67098 ФП. – Т.11. – Арк.116.

соборі³¹), хоча, за визнанням голови братства, «наш гурток церковними справами, як такими, і не цікавивсь, але нам здавалося, що така різка тактика може пошкодити українській церкві, а через те й українському рухові»³².

Освітній напрям провадився через легальні гуртки та семінари. Такими були Товариство єднання і згоди при 1-й трудовій школі, історичний гурток О.Гермайзе, літературний – С.Єфремова, архівний – В.Міяківського. Окремо від братства працював гурток В.Чехівського. 1923 р. було встановлено зв'язок із харківським гуртком, що складався з шести членів (В.Доленко, Щербаненко, Дашенко та ін.), який був заснований незалежно від БУД, але мав схожі програмні цілі. Харківський гурток здійснював активну просвітницьку діяльність і було вирішено встановити більш тісні стосунки між двома організаціями. Однак співпраця так і не склалася, головним чином через припинення діяльності БУД.

Практично відсутні цілісні дані щодо стосунків між двома частинами БУД у 1921–1924 рр. Є кілька свідчень С.Єфремова про несистематичні контакти з закордоном і твердження А.Ніковського про активну співпрацю. Очевидно, що дійсний стан справ ще належить дослідити, оскільки обидва чільники БУД мали вагомі причини до приховування таких зв'язків (С.Єфремов) чи їх гіперболізації (А.Ніковський).

У цій статті не можна оминати й таку проблему, як «справа Спілки визволення України». Але, оскільки СВУ не є предметом нашого дослідження, то зупинімося лише на одному моменті: чому «для знешкодження петлюрівського елементу» в республіці ОДПУ не влаштовувала назва БУД? Адже це була назва реальної організації, із реальними лідерами, структурою та членством. Для чого каральні органи пішли на відверту фальсифікацію з вигаданням «нової підпільної організації?» Звичайно, абревіатура СВУ була відомою в українському суспільстві³³, але вона не мала сучасного наповнення та несла чимало ризиків для організаторів фальсифікації. На перешкоді використання братства в майбутньому процесі став момент і суто юридичного характеру. На перших порах ОДПУ ще демонструвало відданість «букві закону» і формально не могло ігнорувати проголошену владою амністію. Відповідна постановка Президії ЦВК СРСР від 2 листопада 1927 р. практично звільняла членів БУД від відповідальності за «контрреволюційну діяльність», проваджену ними до 1 січня 1923 р. Усі ці фактори, очевидно, підштовхнули ОДПУ до творення нової «антирадянської організації», історія якої розпочиналася з 1926 р.

Говорячи про взаємозв'язок БУД та СВУ, не можна обійти увагою ще один аспект цієї проблеми. Ідеться про переконаність очільників Державного центру в існуванні СВУ³⁴. При ознайомленні з тогочасними документами та працями, присвяченими даному періоду, можна побачити демонстрацію

³¹ Принаймні про це свідчив сам С.Єфремов на допиті 14 вересня.

³² ГДА СВУ. – Спр.67098 ФП. – Т.11. – Арк.121.

³³ Організація з такою назвою існувала з серпня 1914 по липень 1918 рр.

³⁴ Декларація уряду УНР «У зв'язку з процесом С.В.У.» // *Шульгин О.* Без території: Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині: Автентичне відтворення видання 1934 р. / Упор. Г.В.Стрельський, І.Д.Шевченко. – К., 1998. – С.123–127; Лист Левка Чикаленка до Костя Туркала // *Білокінь С.* Справа «Спілки визволення України»...; Лист Миколи Ливицького до К.Туркала // Там само.

твердої впевненості їх авторів в існуванні Спілки визволення України. Зокрема, Л.Чикаленко в листі до К.Туркала у грудні 1962 р. стверджував, що

«на першому місці стоїть, звичайно, Андрій Васильович Ніковський – особа, яка, коли б не вернулася була до Києва в 1923 р., то не було б і самого процесу, і не було б тої й організації, про яку ніхто з нас на еміграції до самого процесу у Харкові поняття не мав»³⁵.

Цьому може бути кілька пояснень. З огляду на складність комунікацій між обома гілками БУД у Державному центрі мали всі підстави вважати, що братство до 1929 р. могло трансформуватися у СВУ. Тим більше, що фігурантами справ як БУД, так і СВУ були одні й ті самі особи. «Правонаступність» між двома організаціями підтверджувалася офіційною позицією обвинувачення. Не слід також забувати, що «справа СВУ» стала першою у цілій низці гучних процесів проти супротивників радянської влади. Тому-то закордонним українцям було складно повірити й досягнути весь масштаб фальсифікацій.

Значно пізніше, у серпні 1975 р., у листі до одного з обвинувачених у «справі СВУ» – К.Туркала – М.Лівицький напише:

«Після 1926 р. при БУД було створено СВУ і СУМ. Про це знаю я, і про це знав і бл[аженої] п[ам'яті] Л.С.Чикаленко. Але всі члени закордонного БУД вважали за потрібне заперечувати як існування цієї напівтаємної організації, так і її зв'язок з будь-якими особами в Україні. Я не бачу особливої трагедії в тому, що Ваші і мої думки про СВУ різняться. Ну, що ж, це буде контроверсійна справа, яка такою і перейде до історії. І тому я не бачу причини, чому Ви так хвилюєтесь і, так би мовити, забороняєте мені мати такі, а не інші погляди на справу СВУ»³⁶.

Чого у цих словах Президента УНР в екзилі більше: небажання визнати СВУ фантомом, чи щирої віри у своїх старших товаришів по боротьбі, які залишилися в Україні – важко сказати. Зрештою, М.Лівицький так і не зреалізував своєї обіцянки,

«що колись напишу про цю справу в подробицях – як не окремо, то це буде один із розділів моїх спогадів, які я вже почав писати. Нічого не буду писати про те, як справа виглядала в самій Україні, а лише про те, як на неї задивлялися ми, себто члени закордонного БУД»³⁷.

Його опубліковані спогади про діяльність закордонного БУД є чи не єдиним джерелом, котре дає можливість зрозуміти місце та роль цієї структури в боротьбі за незалежність України.

Отже, організація продовжувала діяти за кордоном, оскільки більша частина її членів була змушена залишити територію України. В еміграції на

³⁵ Лист Левка Чикаленка до Костя Туркала // *Білокінь С.* Справа «Спілки визволення України»...

³⁶ Лист Миколи Лівицького до К.Туркала // Там само.

³⁷ Там само.

початку 1921 р. члени БУД вирішили продовжити активну діяльність, і як свідчив пізніше А.Ніковський,

«взяти б Гол[овного] отамана під свій вплив, стримуючи його інструктивні заходи, що впливало б через своїх членів на партії й групи, дисциплінувало б поодиноких діячів і взяло б контроль над політикою на еміграції та рухом проти большевиків на Україні. Емігрантський БУД вважав себе тільки за філію конденсованого громадянства на Україні і поклав зв'язатися з полишеними в Києві членами БУД-у. До [закордонного] БУД-у увійшли В.Прокопович, А.Лівицький, А.Ніковський, С.Тимошенко, В.Садовський, Л.Чикаленко, О.Саліковський, М.Литвицький, П.Зайцев, [І.]Кабачків, А.Лукашевич, Е.Лукашевич, С.Стемповський і [С.]Петлюра»³⁸.

Пізніше, після усвідомлення неможливості швидкого повернення в Україну, організація прийняла до своїх лав нових членів. Як стверджував М.Лівицький,

«організаційна система полягала на тому, що в окремих місцевостях існували окремі т[ак] зв[ані] громади БУД-у, які часом навіть не зносилися між собою, будучи пов'язані взаємно проводом БУД-у. Автор цих рядків належав до БУД-у лише від 1935 р.»³⁹.

Громади існували в різних країнах: Польщі (чотири – у Варшаві, по одній – у Львові та Калущі), Чехословаччині (Прага, Подебради), Франції (Париж), Румунії (Бухарест). Один раз на два – три роки (очевидно, під час Другої світової війни цей порядок порушувався) скликався з'їзд Братства української державності, на якому заслуховувалися звіти голови Директорії, керівника уряду та міністрів. У міжвоєнний час з'їзди проходили у Празі, Карлсбаді та Відні, а по війні, вірогідно, в американській окупаційній зоні Німеччини. На цих зібраннях затверджувалася політика Державного центру та окремих міністерств, ухвалювалися кадрові рішення на найвищому рівні.

«Якби на форумі цієї установи було висловлено недовір'я урядові, комусь з його членів або навіть президентові, то це безумовно потягнуло б за собою їх димісію. Отже, БУД був фактичним парламентарним тілом, яке існувало при Державному центрі УНР»⁴⁰.

Як стверджував багаторічний голова уряду та, пізніше, Президент ДЦ УНР, рішення у складному для української еміграції 1924 р. про продовження боротьби на еміграції також було ухвалене на з'їзді БУД.

В умовах еміграції братство функціонувало 28 років. За оцінкою М.Лівицького, організація нараховувала за весь час діяльності понад 100 членів. До складу

³⁸ ГДА СБУ. – Спр.67098 ФП. – Т.1. – Арк.139.

³⁹ *Лівицький М.* ДЦ УНР в екзилі... – С.51. 5 серпня 1975 р. у листі до К.Туркала М.Лівицький указував 1934 р.

⁴⁰ Там само. – С.50–51.

її громад входили голова Директорії, голова та члени уряду (С.Петлюра, А.Лівицький, В.Прокопович, О.Лотоцький, О.Шульгин, Р.Смаль-Стоцький, А.Ніковський, М.Славінський), вищі військовики (генерали В.Сальський, М.Юнаків, М.Безручко, О.Удовиченко, В.Куш, П.Шандрук, В.Змієнко та ін.). До БУД входили й неформальні лідери: доктор Т.Олесіюк, суддя В.Соловій (згодом – архієпископ Варлаам), генерал М.Садовський, суддя І.Іножарський, полковник М.Палієнко, генерал О.Валійський, сотник В.Шевченко, генерал Й.Мандзенко, професор В.Андрієвський, полковник А.Кмета, інженер Плющ, професор П.Холодний, П.Холодний-мол., М.Ковальський, полковник М.Битинський, Л.Чикаленко, М.Танцюра, Д.Геродот, М.Лівицька, З.Саліковська, В.Завадська, Н.Холодна та ін. Тривалий час очільником БУД був Б.Іваницький⁴¹ (пізніше – голова Української національної ради, 1948–1953 рр.), його заступником – І.Кабачків, секретарем – М.Лівицький, скарбником – В.Соловій.

Воєнна хвиля еміграції спонукала більш прискіпливо ставитися до майбутніх членів організації. Із метою проходження випробувального терміну, імовірно 1946 р., було утворено ще одну структуру – Союз української державности (СУД).

«Туди приймалося членів, які пізніше, мали б перейти до БУД-у. Але БУД був розв'язаний і припинив свою діяльність в 1948 р., після створення Української національної ради. Проф[есор] Борис Іваницький був тієї думки, що після створення УНРади БУД втратив рацію свого існування. Деякі члени БУД-у не поділяли погляду проф[есора] Іваницького, але схилилися перед його волею. Тоді ж було постановлено припинити і діяльність СУД-у»⁴².

Важко дати однозначну відповідь щодо статусу БУД у системі Державного центру УНР. За способом формування це була закрыта, таємна організація; за завданнями, які вона вирішувала – тіньовий уряд чи еміграційний передпарламент. Але й ці визначення не є вичерпними, адже тіньовий уряд формується як опозиційний інструмент для критики офіційної влади, а БУД не був опозицією – він брав безпосередню участь у формуванні влади. Із певними застереженнями можна погодитися з висновком М.Лівицького про те, що «БУД був фактичним парламентарним тілом, яке існувало при Державному центрові УНР»⁴³, розуміючи при цьому, що з огляду на специфіку статусу способу формування та форми діяльності цього представницького органу були досить далекими від усталених демократичних норм і процедур.

Невизначеність статусу, а інколи й долі Державного центру на території країн його тимчасового перебування часто залежала не тільки від місцевого законодавства, але й від міжнародної політичної кон'юнктури та суб'єктивних факторів. Тому наявність таємної організації такого високого рівня, близької чи інкорпорованої до структури ДЦ УНР, у міжвоєнний період та під час війни

⁴¹ Не вдалося встановити, хто стояв на чолі братства до нього.

⁴² *Лівицький М.* ДЦ УНР в екзилі... – С.52–53.

⁴³ Там само. – С.51.

дозволяла у критичній ситуації узгоджувати певну лінію поведінки та заповнювати кадрові лакуни. Діяльність Братства української державності суттєво зменшувала ризики припинення роботи чи повної ліквідації українського уряду у вигнанні, адже в разі фізичного знищення, арешту чи інших обставин – БУД був покликаний забезпечити подальше функціонування Державного центру УНР.

Отже, Братство української державності було утворене на початку 1920 р. та проіснувало в Україні до 1924 р., в еміграції – до 1948 р. Замислювалося своїми засновниками як надпартійна, неурядова, таємна організація української еліти для боротьби проти ідей більшовизму, «єдиної та неподільної» Росії, у центрі діяльності перебувало ствердження державної незалежності України. БУД залишався відданим проголошеним цілям і завданням упродовж усього періоду свого функціонування, здійснюючи вагомий позаінституційний вплив на вироблення політики УНР та Державного центру в еміграції.

The article examines history of the little-known social and political organization during the Ukrainian People's Republic – Brotherhood of Ukrainian Statehood. Activities of the Brotherhood in Ukraine and in exile, its influence on political processes of that time are investigated.

Keywords: Brotherhood of Ukrainian Statehood, Ukrainian People's Republic, Union of Liberation of Ukraine, National Centre in Exile, Yefremov.

